
Сергій Трубчанінов

к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
м. Кам'янець-Подільський

ВПЛИВ АРХЕОЛОГІЇ ТА МІСЦЕ В.Б. АНТОНОВИЧА У СТАНОВЛЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізується розвиток історико-географічних досліджень та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України, а також у Москві та Санкт-Петербурзі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Метою статті є показ міждисциплінарних зв'язків, впливу археології та місця В.Б. Антоновича у становленні історичної географії як науки та навчальної дисципліни.

Ключові слова: археологія, археологічні з'їзди, міждисциплінарні дослідження, історична географія, М. Максимович, Ф. Бруун, В. Антонович.

У наш час історична географія займає важливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Її становлення як самостійної науки та навчальної дисципліни у вищій школі відбувалося у тісному взаємозв'язку з розвитком археології. І це не випадково, адже у ХІХ ст. археологія, як наука, охоплювала весь комплекс проблем, пов'язаних з образотворчими, речовими і письмовими пам'ятками минулого. Археологія в уяві вчених ХІХ ст. була «універсальною наукою», що включала до свого предмету найрізноманітніші галузі знань, у тому числі й історичну географію.

Першим витоків історичної географії в Україні торкнувся В.Б. Антонович у своєму виступі на засіданні Південно-Західного відділення Російського географічного товариства 1873 року [1]. У свою чергу вклад самого В.Б. Антоновича у розвиток історичної географії проаналізований у статті О.І. Кіяна [11]. Предметом ґрунтовної розвідки С.В. Трубчанінова стала діяльність на ниві історичної географії ученого з Одеси Ф. Брууна [28].

На засіданні Південно-Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства 1873 року, присвяченого пам'яті М.О.Максимовича, серед інших виступів В.Б. Антонович. Він, зокрема, сказав: «Не маючи можливості в цей момент дати якомога докладний звіт про багатосторонню діяльність М.О.Максимовича, я обмежуся вказівками тільки на деякі найважливіші факти, що стосуються діяльності М.О.Максимовича з археології та історичної географії». В.Б. Антонович стверджував, що «в етнографії, так і в історичній географії він є у нас зачинателем багатьох галузей науки. Він, можна сказати, створює історичну географію, поклавши своєю монографією «Про десять древніх російських міст» початок дослідженням з історії заселення краю і особливо колонізації південно-російської» [1, с. 78].

Роботи ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873) історико-географічного спрямування спершу публікувалися в заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». Серед них: «Огляд старого Києва» (1840) [15] та «Топографічні замітки Киянина» (1841) [17]. З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнює історію його виникнення та розташування перших міських поселень, характеризує культові споруди та інші важливі історико-культурні пам'ятки. Саме про ці праці В.Б. Антонович писав, що вони «можуть бути названі абеткою для російських археологів» [1, с. 78]. Крім Києва і його околиць М.О.Максимович досліджував також інші історико-географічні регіони України, зокрема Переяславщину та Волинь [16].

У цей же час в Одесі історичною географією займався Філіп Якоб Бруун (1804-1880). Уродженець Фінляндії, випускник Дерптського університету 1825 року, Ф. Бруун (росіяни називали його Філіпом Карловичем Бруном) з 1832 р. входив до професорської корпорації Рішельєвського ліцею в Одесі. Дослідженням проблем історичної географії Північного Причорномор'я Ф. Бруун зацікавився після знахідки в 1846 р. плити з римським декретом 201 року біля с.Коротне [28, с. 344-349]. Про цю знахідку він повідомив відомого німецького дослідника Т.Момзена, а власні міркування щодо цієї пам'ятки пізніше висловив у розвідці з історії давньогрецької колонії Тіра [4].

У 1862 р. за дорученням Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Бруун здійснив поїздку до гирл Південного Бугу і Дніпра. Особливо його цікавило питання про можливе сполучення в давнину Дніпра з Азовським морем [5]. Петербурзька Археологічна комісія доручила Ф. Брууну обстежити узбережжя Чорного і Азовського морів, гирла річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону, що й було здійснено влітку 1864 і 1865 рр. Наслідком польових експедицій та вивчення свідчень античних авторів стала робота Ф.Брууна про Скіфію [28, с. 352].

Після того, як Рішельєвський ліцей був реорганізований у Новоросійський університет, 1866 року Ф.Бруун був запрошений на посаду доцента кафедри всесвітньої історії. Особливий інтерес Ф.Брууна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї. У 1868 р. Новоросійський університет «на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній» присвоїв Ф.Брууну ступінь доктора історії. В лютому 1869 р. Рада університету обрала його екстраординарним професором. Ф.Бруун читав в університеті курси історичної географії (власне історія географічних відкриттів. – С.Т.), історичного землезнавства (власне історична географія – С.Т.), етнографії Скіфії, історію стародавнього Сходу та історію середніх віків [28, с. 349, 352-353].

На III Археологічному з'їзді, що відбувся в серпні 1874 року в Києві, Ф.Бруун виступив з двома повідомленнями: про різні назви Києва в минулому [7] та про розташування резиденції ханів Золотої Орди за правління Джанибека I [8]. 1879 року дванадцять статей з історичної географії Північного Причорномор'я, які з'явилися у різні роки, увійшли до авторського зібрання творів Ф.Брууна «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852-1877 роки)». Ця книга була удостоєна престижної в Росії Уваровської премії [18]. Друга частина цього збірника побачила світ вже після смерті Ф.Брууна [6].

Варто зазначити, що «Праці» Археологічних з'їздів, і особливо такий різновид діловодних матеріалів, як «Питання, передбачувані до обговорення на з'їзді» і «Запити, за якими до з'їзду бажано отримати відомості», є важливим джерелом як для вивчення внутрішньої структури предмету історичної географії та її еволюції, так і для розгляду теоретико-методологічних аспектів предмета історичної географії. Проаналізувавши діловодні матеріали з'їздів можна виділити наступні теми, які піднімалися делегатами для обговорення: «Географія населення. Колонізація», «Історія формування кордонів в минулому», «Локалізація на карті населених пунктів і місць боїв», «Історичні шляхи, визначення маршрутів та історичних подорожей і походів, пересування військ», «Людина і природа» (фізико-географічний опис, географія виробництва і господарських зв'язків). Найбільше число питань, порушених делегатами з'їздів, ставилися до теми «Географія населення. Колонізація». Незмінний інтерес у науково-історичній спільноті викликали проблеми локалізації на мапі населених пунктів і місць боїв. Історія формування кордонів минулого і визначення маршрутів походів, пересування військ та історичних подорожей також лягли в основу наукових досліджень відомих вчених, делегатів з'їздів [20].

На III Археологічному з'їзді, що відбувся 1874 року в Києві, для розробки питань історичної географії було навіть створено особливе відділення «Історико-географічних та етнографічних старожитностей». Його завдання пізніше так були визначені професором Московського університету Д.М.Анучиним: «Відділення... повинно займатися вирішенням ... вищих питань археології, питань по тим народностям, до яких належать пам'ятки, розвитком їхньої культури» [25, с. 44].

Якраз напередодні Київського археологічного з'їзду 1874 року вийшов у світ «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», який підготував за дорученням Археологічної комісії В.Б. Антонович. Ця публікація ставила за мету доповнення матеріалом історико-географічного змісту відповідних томів «Архива Юго-Западной России». Уважне студювання історичних джерел та добра обізнаність з місцевістю дають В.Б. Антоновичу можливість у другій половині 70-х років виступити з оригінальними історико-географічними розвідками «О летописном древнем Киевском Звенигороде» та «О валах, находящихся на территории Киевского княжения» [11, с. 249].

Значним внеском В.Б. Антоновича в розвиток української історичної географії є його участь у «Древностях Украины», які видавалися Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам'яток української художньої старовини. В.Б. Антонович склав до його першого випуску історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва і ґрунтовні історико-географічні коментарі. Практично жодна праця в галузі історичної географії не проходила повз увагу В.Б. Антоновича як науковця, про що свідчать його ґрунтовні рецензії на сторінках «Киевской старины», «Чтений общества истории Нестора Летописца», «Киевского слова» та інших періодичних видань. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад історико-географічних поглядів В.Б. Антоновича [11, с. 250].

У своїх лекційних курсах В.Б. Антонович в найбільш повній мірі розкривав своє розуміння ролі географічного фактору в історичному процесі. На його думку «немає сумнівів, що зовнішні сили природи мають великий вплив на людину і на долю цілої країни». Ведучи мову про вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, В.Б. Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. Він навіть виказував гіпотетичне припущення, що «якщо б допустити повне зникнення сучасного південноруського народу і колонізації зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних і кліматичних умов через кілька століть осілі на півдні великороси утворили б відмінну від залишених на півночі родичів етнографічну особу, подібно тому, як у X-XII століттях переселені на північ південнороси виділились в тип сучасного великоруса». Віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, В.Б. Антонович ніколи не впадав в крайнощі і не скочувався до позицій географічного детермінізму. Саме

тому він критикував історико-географічний вступ до «Історії Росії» С.М. Соловйова, в якому говорилося про визначальний вплив природного фактору на політичну долю східнослов'янських племен [2, арк. 6].

У 1880-х роках В.Б. Антонович розробив лекційний курс з історичної географії України під назвою «Історико-топографічний нарис Південної Русі». Назва курсу обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах, від Закарпаття і Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя та Кубані. В тексті курсу багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, що досить незвично для академічного стилю наукових праць В.Б. Антоновича. Зміст досить простий і зручний для запам'ятовування. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В.Б. Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України [10, с. 206].

Як свідчить А.Синявський, вперше курс було читано у 1883 році студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс В.Б. Антонович читав у невеликому гуртку, переважно із студентів університету в 1886 р., а також у 1888 р. Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі В.Б. Антоновича [27].

Хоча «Історико-топографічний нарис Південної Русі» В.Б. Антоновича так і не був оприлюднений, саме його сучасний дослідник О.І.Кіян вважає першим синтезом з історичної географії України [11, с. 252].

Оцінки В.Б. Антоновичем ролі географічного фактору в історичному процесі поділяли представники Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів В.Б. Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а в історико-обласному аспекті [10, с. 202].

Так з'являються праці, які виникли з ініціативи В.Б. Антоновича і взаємно доповнювали одну іншу: Д.І. Багалія «История Северной земли до половины XIV в.» (1881), Н.В.Молчановського «Очерк известия о Подольской земле до 1434 года» (1883), О.М. Андріяшева «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (1887), В.Ю. Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.» (1896), О.С. Грушевського «Пинское Полесье» та ін. Історико-географічна проблематика відбита також і в численних дисертаціях вихованців В.Б. Антоновича. Досить згадати тему наукового дослідження Д.І. Багалія «Очерк истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1889), П.В. Голубовського «Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв.» (1883), П.Іванова «Историческая судьба Волынской земли с древнейших времен до конца XV столетия» (1896), В.Г. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до начала XIII в.» (1897). Але найбільш класичним зразком реалізації положень В.Б. Антоновича щодо ролі історико-географічного фактору в житті українського народу є вступний огляд М.С. Грушевського, найталановитішого учня і послідовника В.Б. Антоновича в царині української історіографії, до першого тому фундаментальної «Історії України-Руси». М.С.Грушевський синтезує тут всі надбання Київської історичної школи і переконливо показує, що в етноцентричній системі історизму географічний вимір займає одне з провідних місць [11, с. 251].

Коли наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В.Б. Антоновича приват-доцент Київського університету В.Ю. Данилевича. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії» [9].

На схилі своєї наукової діяльності В.Б. Антонович прагнув систематизувати проведені ним дослідження. Так з'являються «Археологічні карти» Київської та Волинської губернії, які вийшли друком відповідно в 1895 та 1899 роках. Цим було показано приклад створення аналогічних видань для Поділля, Харківщини, Чернігівщини. Завершити наукову працю в сфері історичної географії В.Б. Антонович планував грандіозним історико-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. До роботи по його складанню він залучив багатьох своїх учнів. На жаль, цей проект В.Б. Антоновичу не вдалося реалізувати, хоча ним була систематизована і розподілена по відповідних районах України величезна кількість зібраних матеріалів [29].

Цікаво порівняти діяльність учених Наддніпрянської України з творчістю на ниві історичної географії представників Петербурзької та Московської археологічних шкіл.

Санкт-Петербурзький (з 1914 р. – Петроградський) Археологічний інститут (далі – ПАІ) виник в 1877 р. з ініціативи відомого історика права, археографа М.В. Калачова, який і став його першим директором. Це був приватний вищий навчальний заклад для підготовки фахівців у галузі архівної справи. Спочатку інститут не був навчальним закладом у повному розумінні цього слова, а покликаний був дати своїм слухачам додаткову підготовку з археології та архівознавства. В офіційно затверджених положеннях про цей заклад 1877 і 1880 років серед дисциплін, намічених для викладання, була вказана «давня географія взагалі, і особливо Росії до XVIII століття включно» [21; 22]. 1899 року інститут став державним навчальним закладом,

що перебував у відомстві Міністерства народної освіти. За новим положенням про ПАІ (червень 1899 р.) тут викладалася «історична географія та етнографія Росії» [23].

У серпні 1877 р. викладачем ПАІ по курсу «російська історична географія» був призначений Є.Є. Замисловський. Проте його викладацька діяльність в ПАІ була недовгою, оскільки вже наприкінці 1878 р. він покинув інститут. Щоб ліквідувати прогалини інститутської освіти, за пропозицією М.В. Калачова Рада ПАІ зобов'язала кожного слухача надати до кінця навчання письмову роботу. Серед тем, обраних слухачами першого випуску (1878-1880 рр.), п'ять були присвячені складанню історичних карт на основі Писцових книг. Було запроваджено практику, коли на вечірніх заняттях слухачі читали і обговорювали свої реферати з проблем історичної географії. Наприкінці 1889 – на початку 1890 р. декілька лекцій на тему «Археологія Східноєвропейської рівнини» прочитав у ПАІ магістрант С.-Петербурзького університету О.С. Лаппо-Данилевський. В інститутських документах ці читання були названі лекціями з історичної географії. З листопада 1892 р. курс «древньої географії взагалі, і особливо Росії до XVIII століття включно» у ПАІ почав читати С.М. Середонін. Він відразу став одним з провідних викладачів ПАІ. У травні 1893 р. С.М. Середонін виступив на публічному акті ПАІ наприкінці навчального року з промовою «Про науку історичної географії в Росії». Читання курсу історичної географії С.М. Середонін продовжував до своєї кончини в липні 1914 року. Матеріали його лекцій неодноразово видавалися. Після смерті С.М. Середоніна курс історичної географії у ПАІ читав видатний археолог О.А. Спіцин. У 1917 р. його лекції були надруковані. Курс лекцій О.А. Спіцина, ширший за змістом і у той же час менший за обсягом, хронологічно доведений до XVIII ст. [19].

С.М. Середонін вважав, що завданням історичної географії є вивчення проблем взаємини людини і природи в минулі історичні періоди. Однак у своєму курсі він спирався на більш вузьке визначення завдань цієї науки, яка вивчає «насамперед, поширення слов'янських племен по Східноєвропейській рівнині, потім утворення російського народу, подальший колонізаційний рух його, розпадання на окремі гілки» [26, с. 1-2].

З 1885 р. на історико-філологічному факультеті Московського університету курс з історії землезнавства, з 1886 р. – курс «Стародавній географії», а з 1887 р. – курс географії Росії почав читати відомий антрополог, етнограф, географ, археолог Д.М. Анучин. У своїй вступній лекції він особливо підкреслював той факт, що географія на історико-філологічному факультеті «поставлена поруч з історією, приурочена до обширного циклу наук, які роз'яснюють розвиток людської культури», причому, це місце має бути «самим природним для географії, яка, дійсно, досить тісно пов'язана з історією як зовнішнім чином у багатьох зі своїх джерел і в тому, що вона знайомить з ареною історичних явищ, так і внутрішнім, оскільки вона сприяє роз'ясненню тих природних умов... при яких відбувалося розвиток культур» [3, с. 19]. Д.М. Анучин не вийшов за рамки власне географічної науки, природничо-науковий підхід переважав у його роботі, до того ж 1889 року кафедра географії і етнографії була передана на природниче відділення фізико-математичного факультету.

У вересні 1907 р. у Москві відкрився Московський археологічний інститут (далі – МАІ). У положенні про МАІ серед дисциплін, намічених для викладання, була названа й історична географія [24]. Лекції з історичної географії у МАІ читали С.К. Кузнецов і М.К. Любавський.

С.К. Кузнецов вивчав історію, археологію та етнографію фінно-угорських народів: марійців (черемис), удмуртів (вотяків), мордву, здійснював етнографічні поїздки, проводив розкопки в різних районах Поволжя та Західного Сибіру. Його лекції з історичної географії були опубліковані у двох випусках [12; 13]. На думку С.К. Кузнецова «предмет історичної географії значно розширюється». У першу чергу, це відбувалося завдяки впливу етнографії та археології. Ним було запропоновано використовувати «антропогеографічні джерела», серед яких дані про клімат, ґрунти, флору і фауну. Крім фізико-географічних даних історична географія повинна використовувати джерела інших спеціальних дисциплін, наприклад, топоніміки, нумізматики, антропології [12, с. 4, 10].

М.К. Любавський (1860-1917), приват-доцент (1894), екстраординарний (1901), а потім ординарний професор (1902), декан історико-філологічного факультету, ректор (1911-1917) Московського університету, читав лекції з історичної географії з 1894 р. Класичний курс Любавського «Історична географія Росії у зв'язку з колонізацією» вийшов окремою книгою в 1909 р. У цій роботі М.К. Любавський розвинув далі тезу свого вчителя В.О. Ключевського про вирішальне значення географічних умов Росії для її історичного розвитку. М.К. Любавський поєднав традиційне визначення історичної географії з динамічним принципом: «Виклад історичної географії Росії по самій суті справи необхідно пов'язувати з історією колонізації нашої країни російським народом... Предметом цієї науки є: територія, яку займав російський народ в різний час, розміщення на ній населення, його склад, політичні поділи, промислові заняття і т. п.» [14, с. 3].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. було визначено предмет історичної географії. Вона отримала статус навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах Російської імперії. Становлення історичної географії в Наддніпрянській Україні як самостійного дослідницького напрямку історичної науки почалося ще в 40-х рр. XIX ст. (М.Максимович та Ф.Бруун). В останній чверті XIX ст. – на початку XX ст.

особливе місце в розвитку історичної географії належить професорові київського університету Св. Володимира В.Б. Антоновичу, який створив власну дослідницьку школу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича // Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского географического общества. – К.: Тип. Император. Университета Св. Владимира, 1874. – Т. 1: За 1873 г. – С. 78-79.
2. Антонович В. История Руси до монголов [лекції, читані в Київському університеті 1879-1880 рр.] / В. Антонович // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. I, спр. 8104, 376 арк.
3. Анучин Д. Н. Курс лекций по истории землеведения. – М.: МГУ, 1998. – 254 с.
4. Брун Ф. К. О местоположении Тираса // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 47-66.
5. Брун Ф. К. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. – Одесса: Гор. тип., 1862. – 50 с.
6. Брун Ф. К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.). – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. – Ч. 2. – 418 с.
7. Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Том I. – К.: Типогр. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 289-296.
8. Брун Ф. К. О резиденции ханов Золотой Орды до времени Джанибека I // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Том I. – К.: Типогр. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 327-343.
9. Гомоляко А. О. Науково-педагогічна діяльність В. Ю. Данилевича в Київському університеті // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56. – С. 306-313.
10. Добровольський Л. Праці В.Б. Антоновича на ниві історичної географії // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX (1926). – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 185-207.
11. Кіян О. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 248-253.
12. Кузнецов С. К. Русская историческая география. Вып.1 (меря, мещера, мурома, весь). – М.: Синод. тип., 1910. – [6], 197 с.
13. Кузнецов С. К. Русская историческая география. Вып.2. (мордва). – М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1912. – 73 с.
14. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. – СПб.: Лань, 2000. – 304 с.
15. Максимович М. А. Обзорение старого Киева // Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 91-123.
16. Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 325-404.
17. Максимович М. А. Топографические заметки Киевлянина // Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 39-49.
18. Отчет о двадцать первом присуждении наград гр.Уварова // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Часть СС. – Отд. IV. – С. 10-12.
19. Пашков А. М. Историческая география в отечественном архивном образовании конца XIX – начала XX вв. // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве. Материалы XXIII международной научной конференции. Москва, 27-29 января 2011 г. – М.: РГГУ, 2011. – С. 472-488.
20. Петрова О. С. Развитие исторической географии в России во второй половине XIX – начале XX в. (по материалам Всероссийских археологических съездов) // Историческая география. – М., 2012. – Т. 1. – С. 196-205.
21. Положение о Археологическом институте [утверждено 23 июля 1877 г.] // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. 52. – СПб., 1879. – С. 46.
22. Положение о Археологическом институте [утверждено 11 января 1880 г.] // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 54. – СПб., 1881. – С. 362.
23. Положение о С.-Петербургом Археологическом институте // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 19. – Отд. 1. – СПб., 1902. – С. 591.
24. Положение о Московском Археологическом институте [утверждено 31 января 1907 г.] // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 27. – Отд. 1. – СПб., 1910. – С. 52.
25. Протоколы съезда // Труды VII Археологического съезда в Ярославле в 1887 г. – М., 1892. – Т. 3. – С. 1-113.
26. Середонин С. М. Историческая география. – Пг.: Тип. Глав. Упр. уделов, 1916. – 245 с.
27. Синявський А. В.Б. Антонович як географ України // Антін Синявський. Вибрані твори. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 52-61.

-
28. Трубочанінов С. В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 344-359.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 176, арк. 1-1зв.

Людмила Ясновська

к.і.н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
м. Чернігів

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.Б. АНТОНОВИЧА

У статті зроблена спроба проаналізувати дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини основоположником української археологічної та історичної школи другої половини XIX – початку XX ст. Володимира Боніфатійовича Антоновича. Визначено його внесок в розвиток архітектурно-археологічних досліджень в регіоні, організацію розкопок та участь у підготовки археологічних з'їздів.

Ключові слова: Антонович, Археологічний з'їзд, городище, могильник, курган.

Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908 рр.) – основоположник української історичної школи другої половини XIX – на початку XX ст., яка вивчала минуле не тільки на основі писемних джерел, а й зверталася до археологічних. Важко знайти куточок України, що не потрапив до уваги дослідника. Хоча потрібно зазначити, що Київська історична школа звернулася, в першу чергу, до вивчення старожитностей Правобережної України [15, с. 6], а археологічні пам'ятки Північного Лівобережжя розглядалися в дослідженнях епізодично. Як виняток можна згадати роботи його учнів – Д.І. Багалія та П.В. Голубовського, присвячені історії Сіверської землі до XIV ст., з використанням як літописних, так і археологічних джерел [1; 5]. І все ж таки, один із регіонів Північного Лівобережжя – Чернігово-Сіверщина – став об'єктом археологічних досліджень В.Б. Антоновича. Окрему групу, серед розкопаних ним пам'яток різних епох, складають старожитності давньоруської доби – курганні некрополі, городища, культові споруди. В даній роботі розглядається територія в межах сучасної Чернігівської області.

Перше знайомство В.Б. Антоновича зі старожитностями Чернігівщини відбулося під час роботи III Археологічного з'їзду 1874 р. в Києві На виставку з'їзду Д.Я. Самоквасовим були представлені речі, знайдені під час розкопок Чернігівських та Седнівських курганів з кострищами, в тому стані, в якому були вийняті з поховань «в грудях железной окиси, соединенных с углем, пеплом и костями» [24, с. 9]. Саме під наглядом В.Б. Антоновича проходило їх розбирання та очищення.

Тоді ж, Д.Я. Самоквасовим у рефераті «Северянские курганы и их значение для истории» [25] були підведені підсумки розкопок 1872–1874 рр. на території літописних сіверян, які дозволили визначити особливості сіверянських поховальних пам'яток. При цьому археолог заявив, що дослідження в Чернігівському повіті проводитися більше не будуть, а переносяться з 1875 р. на інші території у басейні річок Десни, Сейму, Сули для визначення території розповсюдження поховань цього типу. На з'їзді було прийнято рішення доручити подальше вивчення курганних могильників Чернігівського повіту В.Б. Антоновичу та місцевому археологу М.О. Константиновичу.

Зрозуміло, що для проведення подальших робіт потрібні були незначні кошти. Нагадаємо, що фінансування робіт Д.Я. Самоквасова у 1872–1873 рр. здійснювалося Імператорським Московським археологічним товариством (далі – ІМАТ), Чернігівським земством та власним коштом дослідника. Продовження вивчення курганних старожитностей потребувало підтримки Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК). Тому, О.С. Уваров у квітні 1877 р. звернувся до графа С.Г. Строганова, голови ІАК, з проханням «назначить какою-либо сумму на снаряжение ученой экспедиции для раскопки курганов» у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях [17, Арк. 7]. Незабаром була отримана відповідь-відмова, що відповідала стану не тільки розвитку, але й відношенню до середньовічної археології, яка не давала таких гучних знахідок як розкопки на Керченському та Таманському півостровах. Пропозиція ІМАТ не знайшла підтримки серед представників ІАК. Тому і продовження розкопок у Чернігівській губернії В.Б. Антоновичем не відбулося аж до початку 80-х рр. XIX ст.

Підготовка до проведення Всеросійських з'їздів вимагала від дослідників нових матеріалів для традиційних археологічних виставок. За дорученням С.О. Уварова, напередодні V Археологічного з'їзду 1881 р. у Тифлісі, В.Б. Антонович звернувся до вивчення старожитностей Північного Лівобережжя. Він оглянув городища та кургани по берегах Десни, Сноу, Білоуса та Дніпра, погодившись з окресленою Д.Я. Самоквасовим схемою співіснування сіверянських городищ та курганів. Разом із художником К.Ф. Охоровичем,